e*forum

Píše Pavel Kosek

(E*forum, 25. 04. 2024)

V roce 2022 vyšla v Univerzitním nakladatelství Winter v Heidelbergu v řadě *Slavica. Monographien, Hand-, Lehr- und Wörterbücher* pozoruhodná práce, která je věnována dějinám češtiny českých pobělohorských exulantů. Její úplný název, včetně podtitulu zní ***Sprachen der Exilgemeinde in Rixdorf (Berlin). Autorenidentifikation und linguistische Merkmale anhand von tschechischen Manuskripten aus dem 18./19. Jahrhundert***. Jde o mírně upravenou disertační práci, kterou její autor **Aleksej Tikhonov** úspěšně obhájil na Humboldtově univerzitě v Berlíně (školitelem byl prof. Roland Meyer).

Jak napovídá titul práce, jejím objektem jsou rukopisy vzniklé v prostředí české exilové komunity berlínského Rixdorfu 18. a 19. stol. Ještě, než se začneme zabývat touto knihou, krátce připomeneme výzkum češtiny pobělohorského exilu, který vznikl před vydáním monografie A. Tikhonova. Výzkum jazyka českého nekatolického exilu barokní doby byl dlouhá období v jazykovědné historické bohemistice zanedbáván. Pozornost se soustřeďovala zejména na jazyk první generace pobělohorské emigrace a v jejím rámci pak především na Jana Amose Komenského – za mnohé práce připomeňme Kučerovu (1980) publikaci *Jazyk českých spisů J. A. Komenského*. Jazyk příslušníků mladších exilových generací stál na okraji zájmu – zpravidla s hodnocením, že jde o jazyk „emigrantský“ skládající se „z víceméně hotových formulek, udržovaných tradicí a náboženským obsahem“ (Havránek 1980: 72). Ve druhé polovině 20. století se pozvolna historická jazykověda zbavovala tohoto hodnotícího stereotypu a snažila se na základě analýzy konkrétních textů získat přesnější obraz jazykové praxe. Přitom se mohla opřít o předchozí historiografický a literárněhistorický výzkum provedený zejména Wintrem (1954) a Škarkou (např. 1942). Jako první se tohoto soustavného a nepředpojatého bádání ujal Rösel (1961), který upřel svou pozornost zejména na tištěnou literární produkci, která vycházela z kulturního centra Halle nad Sálou a jejíž ústřední postavou byl Heinrich Milde. Po roce 1989, kdy padly definitivní zábrany výzkum jazyka barokní doby, se pak objevily další dílčí sondy do české jazykové produkce vydané tiskem v Žitavě, Lipsku a Laubně (jejich přehled a výsledky viz Andrlová Fidlerová 2013).

Jak plyne z názvu práce, její autor se zaměřuje na analýzu rukopisných textů z prostředí berlínské české exilové komunity. Výběr tématu je v mnoha ohledech přínosný: 1. jak už bylo řečeno, zabývá se dosud málo prozkoumanou fází vývoje exilové češtiny, 2. zaměřuje se na sféru rukopisných textů 17. a 18. století, přičemž celkový obraz české rukopisné kultury 17. a 18. století nám stále uniká, 3. vybírá si texty jazykového společenství, která je minoritní nejen z jazykového hlediska (čeští

mluvčí v majoritním německy mluvícím prostředí), ale také konfesního (převážně příslušníci bratrské církve ve většinově luterském společenství).

Těžiště práce se nachází v kapitolách 2.–5. Ve druhé kapitole *Historischer Hindergrund* Aleksej Tikhonov podrobným způsobem představuje historii české rixdorfské komunity. Neopomíjí širší historický kontext, a tak se zaobírá celkovými ději českého nekatolického exilu v Lužici, Sasku a Braniborsku. Na podkladě velkých dějin se věnuje mikrodějinám zkoumaného jazykového společenství. Rozebírá náboženské a národnostní poměry v rámci rixdorfské komunity, zejména počty věřících hlásících se k českobratrské, reformované a luterské církvi. Zvláště zajímavé jsou části věnované vztahům mezi herrnhutským, hallským a rixdorfským církevním prostředím, vlivu hraběte Zinzendorfa na náboženské poměry a praxi náboženské komunity či rozvoji misionářské činnosti. Z autorova zřetele se však neztrácí ani další aspekty relevantní pro jazykový výzkum: vývoj počtu českých a německých členů komunity, délka trvání českojazyčné tradice v rixdorfské komunitě, vývoj školství, působení kazatelů v české komunitě a jejich jazykové znalosti a praxi. Těmito informacemi si autor knihy připravuje půdu pro jazykovědnou analýzu, zejména pro posouzení míry česko-německého bilingvismu v této komunitě a jeho vývoje. Nicméně svou syntetickou povahou přesahují tento utilitární cíl a představují užitečný přehled dějin českého nekatolického exilu v Německu 18. století.

V další kapitole *Forschungstand* se autor věnuje klasifikaci českých rukopisných pramenů, které v rámci komunity vznikly. Tyto texty člení do tří skupin: 1. *Lebensläufe*, 2. *Chorreden*, 3. *Andere Textarten*. Vzhledem k tomu, že se rozhodl svou analýzu redukovat jen na životopisy (*Lebensläufe*), je pro vlastní praktickou část jeho práce důležitá charakteristika tohoto textového útvaru: mělo jít o (v ideálním případě) vlastní rukou napsané biografie, které se četly při pohřbu. Autory životopisů byli všichni členové církevní komunity, tj. kazatelé, učitelé, rolníci, řemeslníci, ženy, muži i děti. I když existovaly pro jejich sepsání vzory a měly být především reflexí duchovního vývoje autora životopisu, jejich struktura nebyla příliš schematická. Přinášejí tedy poměrně spolehlivé svědectví o autentické psané češtině sledované exilové komunity. Důležitým aspektem těchto životopisů je však fakt, že v některých případech nebyly psány protagonistou životopisu (tj. dotčenou osobou), a to zejména tehdy, když tato osoba zemřela předčasně anebo její zdravotní stav nedovoloval text sepsat. Pak byly životopisy sestavovány na základě protagonistova diktátu nebo osobního svědectví blízké osoby. Životopisy se zachovaly v podobě dvou konvolutů pokrývajících období 1770–1819. Je zřejmé, že představují jen část původně většího souboru textu. To vede autora k tomu, aby se až s detektivním důvtipem a zarputilostí pustil do pátrání po historických osudech dochovaných i nedochovaných konvolutů, včetně jejich druhého života (jaký byl jejich pravděpodobný celkový rozsah, kolik exemplářů se ztratilo, kdo a jak je upravoval, kdo pořizoval jejich moderní opisy, kde a kým byly jejich části vydány, kdo se zabýval jejich historickou analýzou).

Ve čtvrté kapitole *Analyse der Rixdorfer Handschriften* se Aleksej Tikhonov pouští do vlastního jazykového rozboru zkoumaného materiálu. Volí přitom metodologii, která

je v oblasti české historické lingvistiky neobvyklá, ba dokonce novátorská. Na soubor transliterovaných životopisů (*Lebensläufe*) aplikuje přístupy kvantitativní analýzy textu (stylometrie a určování autorství). Je si přitom velmi dobře vědom možností a mezí těchto metod, jejichž vznik a rozvoj podrobně vysvětluje v podkapitole *Stilometrie und quantitative Methoden*. Rovněž si je vědom, že kvantitativní analýza rukopisných životopisů musí respektovat jejich specifické znaky: jednak mohly být sestaveny druhou osobou, jednak mohly být opsány a redigovány druhou, třetí či čtvrtou osobou. Pro tyto účely přijímá Laschovu koncepci heterobiografií a vytváří vlastní rekonstrukci textové geneze zkoumaných životopisů. Vzhledem k tomu, že autorem či písařem zkoumaných textů mohla být jiná osoba, stanovuje dvě sady jazykových a grafických rysů (*Merkmale*) zkoumaných textů, které se stávají podkladem kvantitativních analýz: 1. jazykové jevy (hranice textu, délka věty, vybrané slovesné formy, případy změny dativní a lokálové koncovky *-ovi*> *-oj*, protetické *v-*, diftongizace *ý* >*ej*, konkurence spojky / relativa *když*, *kdež, kdiž, dyž* atd.), 2. ortografické jevy (korektury/revize, distribuce *js-* × *s-* v prézentních formách slovesa *býti*, distribuce velkých písmen nebo grafická podoba toponym). Autor zde používá relevantní sekundární literaturu a diachronní subkorpus DIAKORP *Českého národního korpusu*. Nabízejí se pochopitelně otázky, proč byly vybrány zrovna tyto jevy a ne jiné, popř. jestli je hodnocení daných jevů adekvátní. Jelikož je však rozsah a míra zastoupení jednotlivých jevů zkoumána ve všech textech stejně, poskytují tyto rozbory spolehlivý základ pro kvantitativní analýzy a srovnání jednotlivých životopisů. Stanovené soubory jazykových a grafických charakteristik životopisů se pak staly podkladem pro počítání euklidovských vzdáleností mezi jednotlivými texty, které pak vedly k stanovování blízkosti zkoumaných textů, provedenému v následující kapitole.

Výsledky analýz uvedených parametrů jsou pak představeny v páté kapitole *Ergebnisse der Autoren-/Schreiberzuordnung*, kterou lze považovat za klíčovou část Tikhonovovy knihy. Na základě kvantitativního rozboru vytvořil dendrogramy, grafy a tabulky, které v podkapitole *Vergleich linguistischer Merkmale zwecks der Autoren-/Schreiberzuordnung* názorně prezentují jeho výpočty. Z nich dovozuje, že se na životopisech 184 protagonistů podílelo 26 autorů a 12 písařů. Podle jeho analýzy byla větší část ze zkoumaných textů sestavena jen několika autory a větší část z nich byla opsána několika písaři. Tikhonovův výzkum také ukázal, že dva zkoumané konvoluty netvoří uzavřené textové celky, nýbrž že některé texty obsažené v obou konvolutech mají s největší pravděpodobností stejného autora nebo písaře. Za touto kvantitativní analýzou pak následuje analýza kvalitativní (podkapitola *Weitere sprachliche Faktoren*), která se podrobněji zabývá některými aspekty zkoumaných textů: charakteristikami mužských a ženských autorů nazíranými z pozic genderové lingvistiky, zdobnými iniciálami, vynechanými pasážemi, vlivy němčiny na češtinu a opravami/korekturami obsaženými v textu. Aleksej Tikhonov v této části důmyslně hledá jazykové, obsahové a grafické indicie, které by pomohly ztotožnit konkrétní historické postavy spojené s rixdorfskou komunitou s abstraktními autory a písaři stanovenými na základě kvantitativní analýzy. Velmi podnětná pro současnou českou historickou jazykovědu je část věnovaná již zmíněným otázkám genderové lingvistiky (*Aspekte Gender und Genderlinguistik*). Jednak je to téma v české historické

lingvistice opomíjené, jednak je založeno na rozsáhlé exkurzi do role žen v životě berlínské exilové komunity. Následuje velmi rozsáhlý oddíl věnovaný korekturám/opravám/revizím (*Revisionen*), které jsou rozděleny na syntaktické, morfologické, ortografické a sémantické opravy zkoumaných textů. Zkoumané revize ukazují na genezi textu, dobu jeho vzniku, variace v ortografické a gramatické stavbě češtiny 18. století a konečně na vlivy němčiny na jazyk příslušníků této exilové komunity.

Tikhonovova práce představuje v rámci české historické jazykovědy dílo inovátorské, v lecčems zlomové. Její význam tkví v několika aspektech: 1. snaží se uplatnit postupy kvantitativní lingvistiky na konkrétní starší české texty (především určování autorství a stylometrie), 2. zpracovává oblast dosud nezpracovanou (rukopisné české texty exilové komunity z 18. a 19. století), 3. do oblasti české historické lingvistiky uvádí metodologické impulzy současné sociolingvistiky a genderové lingvistiky, což napomáhá otevírat témata, která dosud stála stranou. Lze se těšit z toho, že jde o knižní publikaci mladého jazykovědce, který vstupuje do jazykovědného provozu a který snad bude pokračovat v objevování nových témat a aplikaci nových přístupů současné lingvistiky na vývoj češtiny.

Aleksej Tikhonov: *Sprachen der Exilgemeinde in Rixdorf (Berlin). Autorenidentifikation und linguistische Merkmale anhand von tschechischen Manuskripten aus dem 18./19. Jahrhundert*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter Heidelberg, 2022, 334 s.

www.ipsl.cz